

Εισαγωγή

Οριοθέτηση του θέματος

Κύριο χαρακτηριστικό του κινήματος της νέας αγωγής είναι η αλλαγή του σημείου εστίασης (από τον δάσκαλο στον μαθητή), από τον δασκαλοκεντρισμό στον μαθητοκεντρισμό και στην έμφαση σε μια διδασκαλία η οποία εκκινά από τα κέντρα ενδιαφέροντος του ίδιου του μαθητή. Αυτή η προσπάθεια σύνδεσης του σχολείου με το κοινωνικό περιβάλλον και στροφής προς τη ζωντανή κοινωνική πραγματικότητα χαρακτηρίζει το κίνημα της νέας αγωγής έναντι του παλαιού νοησιαρχικού και δασκαλοκεντρικού σχολείου. Το ρωσικό σχολείο εργασίας, ως κομμάτι του ευρύτερου παιδαγωγικού κινήματος της νέας αγωγής του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, θα αναγνωρίσει την άρρηκτη σχέση σχολείου και ζωής μέσω της προοπτικής της ταξικής πάλης και της «οικοδόμησης του σοσιαλισμού». Η κοινωνική πραγματικότητα σε αυτή την περίπτωση ορίζεται με αυστηρό τρόπο μέσω των αναλυτικών εργαλείων που προσφέρει ο μαρξισμός-λενινισμός. Σε αυτό το πλαίσιο και με δεδομένη την καταγωγή του ρωσικού σχολείου εργασίας, από τις θεωρητικές επεξεργασίες των Μαρξ και Ένγκελς, αλλά και του Λένιν, κύριο χαρακτηριστικό της σύνδεσης με τη ζωή γίνεται η σύνδεση του σχολείου με την παραγωγική εργασία. Στην ελληνική εκπαίδευση, το πρώτο μισό του 20ού αιώνα αναπτύχθηκε μια ζωρή εκπαιδευτική κίνηση με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο και τους παιδαγωγούς οι οποίοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν και να εισάγουν τις αρχές του σχολείου εργασίας. Μια ειδική πλευρά της ιστορίας του κινήματος της νέας αγωγής στη χώρα μας αποτελεί και η εμφάνιση, μέσα από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, μιας αριστερής παιδαγωγικής προοπτικής. Η προοπτική αυτή συνέχιζε τους προβληματισμούς των εκπροσώπων της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αλλά εμπνεόταν πλέον από τον μαρξισμό και το ρωσικό σχολείο εργασίας.

Σκοπός του παρόντος βιβλίου είναι η διερεύνηση της διαδικασίας γέννησης και ανάπτυξης του αριστερού παιδαγωγικού στοχασμού και η σκιαγράφηση των σημείων σύμπτωσης και απόκλισης από τις κυρίαρχες ως τη δεκαετία του 1920 εκπαιδευτικές προτάσεις και θέσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου, διαδικασία που κορυφώνεται και τερματίζεται την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, με το εκπαιδευτικό έργο της κυβέρνησης του Βουνού, της ΠΔΚ (Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης) και των εκπαιδευτικών ζητημάτων που έθεσαν οι διανοούμενοι του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (στο εξής ΕΑΜ). Αυτή η διαδικασία της μετάβασης από μια φιλελεύθερη εκδοχή του σχολείου εργασίας, με ισχυρά σημεία αναφοράς στη γερμανική μεταρρυθμιστική σκέψη, προς μια αριστερή εκδοχή του σχολείου εργασίας, το οποίο αρχίζει να εμπνέεται από το ρωσικό παράδειγμα της πολυτεχνικής εκπαίδευσης και το οποίο θα γίνει προσπάθεια, μέσα σε κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο, να εφαρμοστεί κατά την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, αποτελεί κύριο σημείο διερεύνησης. Παρά τη συνάφεια

και τις συμπτώσεις μεταξύ των παραπάνω προοπτικών, οι οποίες μπορούν να ενταχθούν στο κίνημα της προοδευτικής αγωγής του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, οι διαφορές είναι ουσιαστικές και αγγίζουν τις επιμέρους πλευρές της παιδαγωγικής θεωρίας.

Για τη χρονική οριοθέτηση του θέματος, ως αφετηρία λαμβάνεται η δημιουργία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ο οποίος συσπειρώνει ένα ευρύ φάσμα προοδευτικών διανοουμένων στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, ως κύριος φορέας της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αποτέλεσε τον κύριο φορέα του προοδευτικού παιδαγωγικού στοχασμού στην Ελλάδα ως τη διάσπασή του, αλλά και τη μήτρα μέσα στην οποία διαμορφώθηκαν αρχικά οι αριστεροί παιδαγωγοί. Η γέννηση και η ανάπτυξη του ΚΚΕ, από τη μία πλευρά, και η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, από την άλλη, σηματοδοτούν τα δύο στοιχεία τα οποία με συνδυατικό κρίκο τον Δ. Γληνό δίνουν μια νέα ώθηση στην απαρχή της διαδικασίας διαμόρφωσης της αριστερής εκδοχής του σχολείου εργασίας στην ελληνική περίπτωση. Ως καταληκτικό όριο της έρευνας λαμβάνεται το τέλος του Εμφυλίου, με την ήττα της Αριστεράς, την εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες και την εμφάνιση ενός νέου πολιτικού φορέα, την ΕΔΑ. Πιο συγκεκριμένα, ως χρονικό όριο της έρευνας τέθηκε το 1951, δηλαδή το τέλος της έκδοσης του *Ανταίου*. Η αριστερή σύλληψη της Ανοικοδόμησης, όπως εκφράζεται από το περιοδικό *Ανταίος*, μας παρέχει τη δυνατότητα παρακολούθησης του παιδαγωγικού στοχασμού των αριστερών παιδαγωγών ως κομμάτι μιας ευρύτερης προσπάθειας για την ανάπτυξη της χώρας. Οι μεταπολεμικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, μαζί με την ανάδυση και πρόσληψη νέων ρευμάτων σκέψης του μαρξισμού και της παιδαγωγικής επιστήμης συγκροτούν ένα διαφορετικό συγκείμενο του παιδαγωγικού στοχασμού, το οποίο οριοθετεί και το τέλος της πρώτης φάσης της συγκρότησης του αριστερού παιδαγωγικού στοχασμού στη χώρα μας. Την περίοδο μετά τον πόλεμο οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες συγκροτούν τους δικούς τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, γεγονός το οποίο δημιουργεί νέα στοιχεία για τη διερεύνηση των παιδαγωγικών τους αντιλήψεων και θέσεων. Από την άλλη, η ίδια η υφή του σοσιαλιστικού στρατοπέδου αλλάζει, καθώς στην ΕΣΣΔ λαμβάνει χώρα η διαδικασία της αποσταλινοποίησης και μια σειρά νέων σοσιαλιστικών καθεστώτων εγκαθίστανται στην Ανατολική Ευρώπη, πολλαπλασιάζοντας τα παραδείγματα των εκπαιδευτικών συστημάτων στα οποία μπορεί να ανατρέξει η εγχώρια διανόηση της ΕΔΑ. Οπωσδήποτε η παρουσία των γνωστών παιδαγωγών του ΕΑΜ στο νέο σχήμα της ΕΔΑ αποτελεί ένα γεγονός που προσδίδει συνέχεια και φαίνεται να θέτει υπό αμφισβήτηση τα παραπάνω χρονικά όρια της εργασίας μας. Τελικά, η αλλαγή του πλαισίου αναφοράς, πιστεύουμε, αποτελεί βασικό κριτήριο για την παραπάνω οριοθέτηση, όσο και αν από τη δεκαετία του 1940 και μετά φαίνεται ότι οι γνωστοί παιδαγωγοί του ΕΑΜ παγιώνουν βασικές παιδαγωγικές θέσεις τις οποίες ακολουθούν απαρέγκλιτα τα μεταπολεμικά χρόνια.

Ο προσδιορισμός της παιδαγωγικής προοπτικής την οποία διερευνούμε με το επίθετο «αριστερή», και όχι με τα επίθετα «σοσιαλιστική» ή «κομμουνιστική», αποτελεί συνειδητή επιλογή της γράφουσας. Το επίθετο «σοσιαλιστική» πιστεύουμε ότι δεν είναι αντιπροσωπευτικό του όλου εγχειρήματος, καθώς η έννοια σοσιαλισμός και τα παράγωγά του βρίσκονται σε αντιδιαστολή με το περιεχόμενο της έννοιας «κομμουνισμός», η οποία περιγράφει το πολιτικό ρεύμα της 3ης Διεθνούς. Παράλληλα, κυρίαρχο ρεύμα στη χώρα μας την περίοδο του Μεσοπολέμου θα αναδειχθεί στον χώρο της Αριστεράς το κομμουνιστικό, ενώ θα απουσιάζει ένα ισχυρό σοσιαλιστικό κόμμα. Αν και ο ίδιος ο Δ. Γληνός διακήρυξε τον σοσιαλιστικό του δημοτικισμό, μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ο προσδιορισμός αφορά μόνο τη σύντομη περίοδο του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου, χωρίς να καλύπτει όλο το χρονικό εύρος της περιόδου που ερευνούμε. Από την άλλη, αν και οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί αποδεσμεύονται από το παλιό περιεχόμενο του σχολείου εργασίας και κινούνται προς το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, ο προσδιορισμός της παιδαγωγικής τους σκέψης ως κομμουνιστικής θα αποτελούσε έναν πρωθύστερο χαρακτηρισμό, που θα συσκοτίζε τη διαδικασία συγκρότησης της παιδαγωγικής τους πρότασης. Συσκοτίση θα προέκυπτε επίσης από το γεγονός ότι ήδη σε κομμάτι της βιβλιογραφίας συναντάμε έντονο το στοιχείο του τονισμού της τελικής συμπόρευσης του Δ. Γληνού και των Κ. Σωτηρίου, Ρ. Ιμβριώτη και Μ. Παπαμαύρου με το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, χωρίς να φωτίζεται η προηγούμενη πορεία τους και οι ενδεχόμενες και καταγεγραμμένες διαφωνίες τους με τον συγκεκριμένο χώρο. Με βάση τα παραπάνω, θεωρούμε προτιμότερο να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «αριστερή παιδαγωγική σκέψη», η οποία ανταποκρίνεται καλύτερα σε όλο το εύρος της διαδικασίας που ερευνούμε και ταυτόχρονα αποφεύγει τη σύγχυση ή και την ταύτιση με συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους. Άλλωστε, οι όροι «Αριστερά» και «Δεξιά» θα χρησιμοποιηθούν κατά την περίοδο που ερευνούμε για τον προσδιορισμό των πολιτικών φορέων και των υποκειμένων.¹

Η διερεύνηση του θέματος στηρίχθηκε πρωταρχικά σε πρωτογενείς πηγές, ανέκδοτες και δημοσιευμένες. Για την ενίσχυση, τεκμηρίωση και ερμηνεία των θέσεων που

1. Βλ. ενδεικτικά: «Απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής. Πάνω στην τρέχουσα στιγμή», στο *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, τ. 4 (1934-1940), αριθμ. 554/β' (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975), 213. Άγνωστος συγγραφέας, «Οι Βούλγαροι», *Ριζοσπάστης*, 2/3/1945, 1. Στο κείμενο γίνεται λόγος για τον «Εθνικό συνασπισμό της Αριστεράς». Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Η Αριστερά δεν θεωρεί έγκυρη την εκπροσώπηση της Ελλάδας στον Αγ. Φραγκίσκο. Συνάντηση του κ. Σοφιανόπουλου με τους σ. Σιάντο και Ιωαννίδη», *Ριζοσπάστης*, 1/4/1945, 2. Ακόμα: Άγνωστος συγγραφέας, «Ο κ. πρωθυπουργός αναγνωρίζει ότι η δεξιά τρομοκρατεί τη χώρα. Γιατί δεν κάνει την εκκαθάριση», *Ριζοσπάστης*, 5/12/1945, 2. Επιπλέον, ο όρος «Αριστερά» χρησιμοποιείται ευρύτατα από τη σύγχρονη ιστοριογραφία. Βλ. ενδεικτικά: Σπύρος Μαρκέτος, «Η Ελληνική Αριστερά», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τ. 2, 2ο μέρος (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003), 125-153. Βλ. επίσης: Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία: Ιστορία της Αριστεράς στην Ευρώπη*, τ. 1, 2, επιμ. Σπύρος Μαρκέτος, μτφρ. Θανάσης Κατοικερός (Αθήνα: Σαββάλας, 2010). Ακόμα: Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τ. 1 (Η ανασυγκρότηση) και τ. 2 (Η δεκαετία των άκρων) (Αθήνα: Θεμέλιο, 2009).

συνάγονται από το πρωτογενές υλικό χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενείς πηγές και σύγχρονες μελέτες και έρευνες που σχετίζονται με τα θέματα της έρευνάς μας. Η προσέγγιση και η συγγραφή της παρούσας εργασίας έγιναν με τη μέθοδο της κριτικής ερμηνευτικής.² Με τη μέθοδο αυτή επιχειρούμε να κατανοήσουμε και να παρουσιάσουμε την ανάπτυξη της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, προσεγγίζοντας την παιδαγωγική θεωρία σε συνάρτηση με το συγκείμενό της (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό). Η ερμηνευτική προσέγγιση των πηγών γίνεται με βάση τα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά γεγονότα της περιόδου στην οποία αναφερόμαστε.

Εκτός από τους παιδαγωγούς –και το δημοσιευμένο έργο τους–, οι οποίοι εκφέρουν έναν αριστερό παιδαγωγικό λόγο σε θεωρητικό επίπεδο και οι οποίοι εκκινούν από τον ενιαίο Εκπαιδευτικό Όμιλο, στην έρευνά μας εντάσσουμε αρχαιακό υλικό το οποίο προέρχεται από: α) το Αρχείο Δ. Γληνού, β) το Αρχείο Κ. Σωτηρίου, γ) τη βιβλιοθήκη του ζεύγους Ιμβριώτη, δ) το Αρχείο Α. Δελμούζου, ε) το ΚΚΕ (ενδεικτικά: *Ριζοσπάστης*, *Επίσημα κείμενα*), στ) τις εαμικές οργανώσεις, ζ) τα παιδαγωγικά περιοδικά του Μεσοπολέμου, η) τον *Ανταίο*, θ) τον Τύπο και το αρχείο της ΕΠΟΝ, της ΠΔΚ και του Ραδιοφωνικού Σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» που βρίσκονται στα ΑΣΚΙ. Η προσέγγιση της ανάπτυξης της αριστερής παιδαγωγικής πρότασης, πέρα από τον επιστημονικό παιδαγωγικό λόγο των παιδαγωγών, περνά και από τη μελέτη του παραπάνω αρχαιακού υλικού. Από το υλικό αυτό προκύπτουν διασυνδέσεις, συνέχειες, ασυνέχειες και διαπιστώσεις για την πορεία κατά την οποία η φιλελεύθερη αντίληψη για το σχολείο εργασίας και ευρύτερα για την ανάγκη γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης προχώρησε σε μια σοσιαλιστική πρόταση για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Για την ενίσχυση, τεκμηρίωση και ερμηνεία των θέσεων που συνάγονται από τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενείς πηγές, σύγχρονες μελέτες και έρευνες που σχετίζονται με τα θέματα της έρευνας.

Εκπαίδευση και Αριστερά στην ελληνική ιστοριογραφία της εκπαίδευσης

Τα τελευταία χρόνια, η ιστορία της εκπαίδευσης έχει αρχίσει να καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων τα οποία αφορούν τη σχέση Αριστεράς και εκπαίδευσης, τη διερεύνηση του αριστερού παιδαγωγικού στοχασμού, καθώς και τη μελέτη των αριστερών

2. Βλ. ενδεικτικά: Louis Cohen και Lawrence Manion, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Χρυσούλα Μητσοπούλου και Μάνια Φιλοπούλου (Αθήνα: Μεταίχμιο, 1994), 70-100. Βλ. επίσης: Γιάννης Πλάγγεσης, «Κριτική θεωρία και ερμηνευτική Dilthey, Gadamer, και J. Habermas», στο *Η φιλοσοφική ερμηνευτική, Πρακτικά της Α΄ Φιλοσοφικής Ημερίδας Θεσσαλονίκης*, επιμ. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία (Αθήνα, 1986), 100-102. Ακόμα: Gary McCulloch και William Richardson, *Historical research in educational settings* (Birmingham: Open University Press, 2000). Ακόμα: Κυριάκος Θ. Μπονιδής, *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004), 84-99.

παιδαγωγών, οι οποίοι δραστηριοποιούνται το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Παράλληλα, νέες τάσεις της ιστοριογραφίας προσφέρουν νέους τρόπους θέασης της εκπαιδευτικής μας ιστορίας και προσέγγισης των τεκμηρίων αναφορικά με την ανάδυση της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης στη χώρα μας. Χαρακτηριστικό, πιστεύουμε, του ερευνητικού ενδιαφέροντος το οποίο αναπτύσσεται γύρω από τους πρώτους Έλληνες αριστερούς παιδαγωγούς είναι η κυκλοφορία τεσσάρων έργων αναφορικά με τη ζωή και το έργο της Ρόζας Ιμβριώτη, τα οποία με χρονολογική σειρά έκδοσης είναι: 1) Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών και Φίλων της ΕΠΟΝ (ΠΕΑΦΕ), *Η Ρόζα της εκπαίδευσης, της επανάστασης*, 2) Χρ. Χρονοπούλου-Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη. Της ζωής και του σχολείου*, 3) Χ. Νούτσος, *Η Ρόζα και η Κλειώ. Μέθοδος και ιδεολογία στην ιστορία της εκπαίδευσης*, 4) Α. Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο ειδικό σχολείο Αθηνών*.³

Παρά την εγκυρότητα και την πρωτοτυπία πολλών σύγχρονων προσεγγίσεων, ο πυρήνας της αριστερής μεταρρυθμιστικής σκέψης παραμένει ακόμα ζήτημα προς διερεύνηση. Οι πληροφορίες τις οποίες συναντάμε στη βιβλιογραφία για την αριστερή εκπαιδευτική σκέψη του πρώτου μισού του 20ού αιώνα βρίσκονται διάσπαρτες μέσα σε ευρύτερες μελέτες για συγκεκριμένους παιδαγωγούς, για συγκεκριμένα γεγονότα της εκπαιδευτικής μας ιστορίας, για την ευρύτερη ιστορία της εκπαίδευσης και της Αριστεράς. Η έως τώρα ενασχόληση με το θέμα της εμφάνισης και της πορείας ανάπτυξης της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης θίγει πλευρές μόνο του αντικειμένου, με αποτέλεσμα το ερευνητικό κενό στον εν λόγω χώρο. Μία σειρά ερωτημάτων αναφορικά με το περιεχόμενο, τις πηγές και τις επιρροές της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης χρήζουν περαιτέρω έρευνας.

Από τη σύγχρονη επιστημονική παραγωγή πρέπει να αναφέρουμε το έργο του Χ. Νούτσου, το οποίο φωτίζει σημαντικές όψεις της πορείας των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών την περίοδο που ερευνούμε, εστιάζοντας στις σχέσεις μεταξύ των παιδαγωγών αυτών με το αναδυόμενο τότε ΚΚΕ.⁴ Ο Χ. Αθανασιάδης σε όλη τη σχετική εργογραφία του εστιάζει σε σημαντικές όψεις της εκπαιδευτικής κίνησης του Μεσοπολέμου, φωτίζοντας τον δασκαλικό κόσμο της εποχής, τον παιδαγωγικό λόγο ο οποίος εκφέρεται, καθώς και τον σχετικό συνδικαλιστικό Τύπο των εκπαιδευτικών.⁵ Ο Δ. Χαράλαμπος

3. Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών και Φίλων της ΕΠΟΝ (ΠΕΑΦΕ), *Η Ρόζα της εκπαίδευσης, της επανάστασης* (Αθήνα: Εντός-ΠΕΑΦΕ, 2001). Χρύσα Χρονοπούλου-Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη. Της ζωής και του σχολείου* (Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική, 2011). Χαράλαμπος Νούτσος, *Η Ρόζα και η Κλειώ. Μέθοδος και ιδεολογία στην ιστορία της εκπαίδευσης* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2011). Αντωνία Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο ειδικό σχολείο Αθηνών* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013).

4. Χαράλαμπος Νούτσος, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία: Όψεις του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Ο Πολίτης, 1990). Βλ. επίσης: του ίδιου, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1979).

5. Χάρης Αθανασιάδης, *Δάσκαλοι και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός. Το περιοδικό Αυγή (1923-1925)* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2001). Βλ. επίσης: του ίδιου, «Εκπαιδευτικός δημοτικισμός και 4η Αυγούστου (1936-38). "Η υπόκωφος αντίσταση"», *Παιδεία*, τχ. 7 (2005): 18-21. Ακόμη: του ίδιου, «Εκπαιδευτικά συνδικάτα και

πραγματεύεται την ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, την κοινή μήτρα των προοδευτικών παιδαγωγών της χώρας μας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.⁶ Η Μ. Ρεπούση με το έργο της για τα Μαρασλειακά φωτίζει μια σημαντική περίοδο της πορείας του Εκπαιδευτικού Ομίλου, διερευνώντας τις έμφυλες διαστάσεις των Μαρασλειακών και επικεντρώνοντας στο μάθημα της ιστορίας, το οποίο αποτέλεσε και την «πέτρα του σκανδάλου» για τα σχετικά επεισόδια.⁷ Το έργο της επικεντρώνεται σε σημαντικό βαθμό στην εμπλοκή της Ρ. Ιμβριώτη στο επεισόδιο των Μαρασλειακών και στη μέθοδο την οποία αυτή επέλεξε για να διδάξει το μάθημα της ιστορίας. Στη συγκεκριμένη προοπτική, το φύλο ανάγεται σε βασική ερμηνευτική κατηγορία των επεισοδίων. Το έργο της Σ. Μαρτίνου-Κανάκη για τον Μ. Παπαμαύρο αποτελεί μια αναλυτική μελέτη για την παιδαγωγική προσφορά και τη σκέψη του γνωστού παιδαγωγού.⁸ Επιπλέον, πολλές αναφορές μπορούμε να συναντήσουμε στη βιβλιογραφία για την ιστορία της Αριστεράς, τον μοντερνισμό και την εισαγωγή νέων ιδεών την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁹ Έτσι, για παράδειγμα, ο Π. Νούτσος στο ογκώδες έργο του *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974* αναφέρεται στους αριστερούς παιδαγωγούς και στο έργο τους, ανιχνεύοντας την κίνηση των ιδεών και την πορεία της ελληνικής Αριστεράς,¹⁰ ενώ το έργο του Ά. Ελεφάντη *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο* προσφέρει μια κριτική διερεύνηση των όρων συγκρότησης του ΚΚΕ την περίοδο του Μεσοπολέμου, αποδομώντας τα παγιωμένα σχήματα προσέγγισης της διαδικασίας γέννησης του ΚΚΕ που ως τότε ήταν κυρίαρχα στην «προοδευτική» ιστοριογραφία.¹¹

Βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, επιμ. Βάλια Βαρουχάκη και Αργυρώ Βατσάκη (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006), 133-141. Επίσης: του ίδιου, «Δάσκαλοι Διανοούμενοι του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού: Η περίπτωση του Γεωργίου Δάνου», *Παιδεία και Κοινωνία*, τχ. 9 (2006): 20-23.

6. Δημήτρης Φ. Χαράλαμπος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: Η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του* (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1987).

7. Μαρία Ρεπούση, *Τα Μαρασλειακά (1925-1927)* (Αθήνα: Πόλις, 2012).

8. Σωτηρία Μαρτίνου-Κανάκη, *Το κίνημα της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου* (Αθήνα: Gutenberg, 2009).

9. Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1940)* (Αθήνα: Ευρασία, 2012).

10. Παναγιώτης Χ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, τ. 2, μέρος 1ο (Αθήνα: Γνώση, 1991). Βλ. επίσης: του ίδιου, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, τ. 2, μέρος 2ο (Αθήνα: Γνώση, 1992). Ακόμα: του ίδιου, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Η εδραίωση του «μαρξισμού-λενινισμού» και οι αποκλίνοσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1929-1955)*, τ. 3 (Αθήνα: Γνώση, 1993). Επίσης: του ίδιου, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Τα ρήγματα της τριτοδιεθνιστικής «ορθοδοξίας» και οι νεωτερικές συλλήψεις της σοσιαλιστικής θεωρίας (1956-1974)*, τ. 4 (Αθήνα: Γνώση, 1994).

11. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999).

Η ίδια η υφή του αντικειμένου το οποίο ερευνούμε θέτει στο επίκεντρο των ενδι-αφερόντων όχι μόνο τις θεματικές της εκπαιδευτικής θεωρίας, αλλά και το στενά συνυφασμένο με αυτές τις θεματικές γλωσσικό ζήτημα. Η κοινή μήτρα της γλωσσοεκ-παιδευτικής μεταρρύθμισης έθετε σε πρώτη γραμμή το ζήτημα της γλώσσας του σχολείου και ευρύτερα της γλώσσας, της επιστήμης και της διοίκησης. Η προσέγγιση της διαδικα-σίας της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης περνά αναγκαστικά από την ειδική θεματική των γλωσσικών θέσεων τις οποίες διατύπωσαν και υιοθέτησαν οι αριστεροί παιδαγωγοί. Η σύγχρονη επιστημονική προβληματική για την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος και τα επιμέρους προβλήματα τα οποία αναδύονται για την αριστερή παιδαγωγική σκέψη θίγουν σημαντικές πλευρές του αντικειμένου, χωρίς, ωστόσο, να εξαντλούν το συγκε-κριμένο θέμα. Το έργο της Ά. Φραγκουδάκη αποτελεί μια εξαντλητική διερεύνηση του γλωσσικού ζητήματος αναφορικά με την ιδεολογία και τις σύγχρονες έννοιες της γλωσ-σολογίας.¹² Επιμέρους όψεις του φαινομένου ερευνώνται σε σημαντικό βαθμό από τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο της *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, στο οποίο διερευνά τη σύνδεση των σοσιαλιστικών ιδεών με τον δημοτικισμό μέσω της κομβικής περίπτωσης του Γ. Σκληρού.¹³ Η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου επιπλέον προσεγγίζει τη διαπλοκή του γλωσσικού ζητήματος με την εκπαιδευτική πολιτική και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, φωτίζοντας σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη της σύγκρουσης για τη γλώσσα στην Ελλάδα.¹⁴ Προς την κατεύθυνση των πολιτικών και ευρύτερων ιδεολογικών απολήξεων των πρωταγωνιστών της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, μπορούμε να εντάξουμε και το έργο των Γ. Κόκκινου και Β. Μπογιατζή *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο». Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονή του ελληνική διανόηση*.¹⁵ Στο συγκεκριμένο έργο επαναπροσεγγίζεται η πολιτική ταυτότητα του Α. Δελμούζου και διερευνούνται οι συντηρητικές απολήξεις της σκέψης του. Το έργο όμως, εστιάζοντας στην υφή των πολιτικών θέσεων του Α. Δελμούζου, κύριου εκπροσώπου εκείνης της μερίδας η οποία αποχώρησε κατά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, δεν επικεντρώνεται στο παιδαγωγικό περιεχόμενο των προτάσεων των εκπροσώπων της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής.

Τέλος, η περίοδος της Κατοχής και του Εμφυλίου, αν και έχει να επιδείξει μια πλού-σια βιβλιογραφική παραγωγή, αφήνει αναπάντητα τα ερωτήματα για την παιδαγωγική σκευή με την οποία προσήλθαν και συσπειρώθηκαν γύρω από το ΕΑΜ οι μεσοπολεμικοί

12. Άννα Φραγκουδάκη, *Γλώσσα και ιδεολογία. Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας* (Αθή-να: Οδυσσεάς, 1987). Βλ. επίσης: της ίδιας, *Η γλώσσα και το έθνος, 1880-1980: Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001). Ακόμα: της ίδιας, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Κέδρος, 1990).

13. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999).

14. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική* (Αθήνα: Ολκός, 2009).

15. Γιώργος Κόκκινος και Βασίλης Μπογιατζής, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο». Ο Αλέξανδρος Δελμού-ζος και η σύγχρονή του ελληνική διανόηση* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2017).

παιδαγωγοί-εκπρόσωποι της νέας αγωγής και προσπάθησαν για πρώτη φορά, μέσα σε έκτακτες συνθήκες, να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν εκπαιδευτικό έργο. Αξίζει να σημειώσουμε το έργο του Κ. Καλαντζή *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού. Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος: Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της εθνικής αντίστασης*, το οποίο μας παρέχει σημαντικά στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Κ. Σωτηρίου, του Μ. Παπαμαύρου και της Ρ. Ιμβριώτη, αν και είναι εμφανής η πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα.¹⁶ Αναφορές για το έργο της Αριστεράς στον τομέα της παιδείας κατά την περίοδο της Κατοχής μπορούμε να συναντήσουμε και στον όγκο των απομνημονευμάτων των μελών της Εθνικής Αντίστασης και των στελεχών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, που καταθέτουν τις αναμνήσεις τους και τις απόψεις τους για το εαμικό έργο και τα χρόνια του Εμφυλίου.¹⁷

Αν και η αναφορά στην παραπάνω εργογραφία καταδεικνύει ότι οι εκπρόσωποι της αριστερής εκπαιδευτικής σκέψης και τα συλλογικά υποκείμενα τα οποία αναδύονται μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς έχουν τύχει σημαντικής και συστηματικής διερεύνησης, η διαδικασία της ανάδυσης του αριστερού εκπαιδευτικού στοχασμού, του περιεχομένου του και των πηγών του παραμένει ανεξερεύνητη. Παρά τις συνάφειες και τις συγγένειες της σκέψης όλων των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών με τις θέσεις τις οποίες ανέπτυξε ο ενιαίος Εκπαιδευτικός Όμιλος, η αριστερή παιδαγωγική θεωρία διαμορφώνει το δικό της περιεχόμενο και τα δικά της εκπαιδευτικά αιτήματα, τα οποία έρχονται να εναρμονιστούν με το αίτημα της ευρύτερης κοινωνικής αλλαγής. Από την άλλη πλευρά, η στράτευση στην Αριστερά ορισμένων μεταρρυθμιστών παιδαγωγών σημαίνει παράλληλα ότι στη σκέψη τους υπάρχουν η στοχοθεσία της επίτευξης της κοινωνικής αλλαγής και ο προβληματισμός για το ποιο σχολείο θα ταιριάζει στη νέα κοινωνία. Τελικά, αν και η αξιοποίηση του εννοιολογικού οπλοστασίου του μαρξισμού οδηγεί, ειδικά στην περίπτωση του Δ. Γληνού, σε πρωτοποριακές αναλύσεις για τον ρόλο του σχολείου, αναλύσεις που προσεγγίζουν και μεταγενέστερες θέσεις της Κριτικής Παιδαγωγικής, ωστόσο σημαίνει και αποκλεισμούς, αποκλεισμοί οι οποίοι εκπορεύονται τόσο από την επίσημη κομματική θεωρία για την επιστήμη όσο και από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

16. Κώστας Γ. Καλαντζής, *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού. Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος: Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της εθνικής αντίστασης* (Αθήνα: Δίπτυχο, 1985).

17. Βλ. ενδεικτικά: Χάρης Σακελλαρίου, *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση* (Αθήνα: Σύγχρονη εποχή, 1983). Βλ. επίσης: του ίδιου, *Η παιδεία στην αντίσταση* (Αθήνα: Φιλιππίτης, 1984). Ακόμα: Δημήτρης Παλαιολογόπουλος, *Το λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου. Ένα φυτώριο δασκάλων του ΔΣΕ στην περίοδο του Εμφυλίου, 1948* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 2011).

Επισκόπηση κεφαλαίων

Το βιβλίο αυτό χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο *Πρώτο Μέρος*, με τίτλο «Από τον αστικό στον σοσιαλιστικό εκπαιδευτικό ριζοσπαστισμό», περιλαμβάνονται τα Κεφάλαια 1 και 2. Στο *Δεύτερο Μέρος*, με τίτλο «Αριστερά και εκπαιδευτική πράξη στην Ελλάδα», περιλαμβάνονται τα Κεφάλαια 3, 4, 5 και 6. Στο *Τρίτο Μέρος*, με τίτλο «Αριστερά και εκπαιδευτική θεωρία: Μετασχηματισμοί, μετατοπίσεις», περιλαμβάνεται το Κεφάλαιο 7.

Πιο συγκεκριμένα, το βιβλίο περιλαμβάνει επτά κεφάλαια. Στο *Κεφάλαιο 1* παρουσιάζεται το γλωσσικό ζήτημα. Οι αναφορές δεν περιορίζονται μόνο στο στενά εκπαιδευτικό κομμάτι, αλλά επεκτείνονται στη διαπλοκή του γλωσσικού ζητήματος με την κοινωνική αλλαγή και τους ευρύτερους πολιτικούς και αναπτυξιακούς σχεδιασμούς τους οποίους θα θέσει το ΚΚΕ την εποχή του Μεσοπολέμου και τη δεκαετία του 1940. Στο *Κεφάλαιο 2* εξετάζουμε τον λόγο που εξέφρασε το Κομμουνιστικό Κόμμα και αφορά τις προγραμματικές του δηλώσεις για την παιδεία και τους σκοπούς της. Η εκφορά του λόγου αυτού διαπλέκεται με την προβολή του παραδείγματος της εκπαίδευσης στην ΕΣΣΔ. Στο *Κεφάλαιο 3* προσεγγίζουμε την εκπαίδευση του Βουνού ως τη μοναδική περίπτωση κατά την οποία οι αριστεροί παιδαγωγοί εφάρμοσαν τις αντιλήψεις τους στον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Στο *Κεφάλαιο 4* κάνουμε ειδική αναφορά στα αναγνωστικά βιβλία της Κυβέρνησης του Βουνού, τα οποία αποτελούν μία από τις λίγες εφαρμογές της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης στη χώρα μας. Στο *Κεφάλαιο 5* προσεγγίζουμε τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Εμφυλίου, αλλά και τους αναπτυξιακούς σχεδιασμούς τους οποίους θα καταθέσει η Αριστερά της εποχής και οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν την εκπαιδευτική διάσταση για την πραγματοποίηση των μεταπολεμικών οικονομικών σχεδίων της Αριστεράς. Εδώ ειδική αναφορά κάνουμε στο περιοδικό *Ανταίος*. Στο *Κεφάλαιο 6* εξετάζουμε την περίπτωση των πολιτικών κρατούμενων και εξορίστων και το έργο τους ως μια ιδιαίτερη σελίδα των εκπαιδευτικών εφαρμογών της Αριστεράς, η οποία άπτεται και της εκπαίδευσης ενηλίκων. Το ενδιαφέρον εδώ βρίσκεται και στο γεγονός ότι οι παιδαγωγοί του ΕΑΜ και ο ίδιος ο Δ. Γληνός την περίοδο του Μεσοπολέμου ανέπτυξαν εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε τόπους φυλάκισης και εξορίας. Τέλος, στο *Κεφάλαιο 7* επιχειρούμε να αναδείξουμε τις βασικές κατηγορίες του αριστερού παιδαγωγικού στοχασμού, σε συνάρτηση με την παιδαγωγική προοπτική του σχολείου εργασίας, όπως το περιεχόμενό του το αποδέχονταν και το εξειδίκευαν οι μεσοπολεμικοί μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί, αλλά και σε συνάρτηση με την κεντρική παραδοχή της ταξικής πάλης και των εκάστοτε πολιτικών αγώνων και σχεδιασμών.

Α΄ Μέρος
Από τον αστικό στον σοσιαλιστικό εκπαιδευτικό
ριζοσπαστισμό

